

Repressiyaya uğra-yan, həbslərdə olan insanların böyük əksəriyyəti 1926-cı il-də keçirilən I Bakı Türko-loji Qurultayın nümayəndələri idi. Əsl siyasi hadisə olan bu möhtəşəm tədbir mühüm tarixi dövrdə keçirildi. 100-dən artıq nümayəndəsinin - seçmə alim və mütəfəkkirlərin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu elmi toplantı ya-xın tarixin ən böyük ziya-li-alim soyqırımı idi.

hazırlığına başladılar. Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, bu işin bütün ağırlığı Səmədağa Ağamalioğlu, Xalid Səid Xocayev və Bəkir Çobanzadə kimi ziyyələrinin çiyinlərinə düşmüdü. Ortaq türk dili və əlifbası uğrunda ön cəbhədə dayanan məhz bu ziyyəllər olmuşlar.

Səid Xocayevin evində olan qonaqlıq da, burada türkoloqların olması da ovaxtkı siyasi rejimin diqqətindən kənardə qalmamışdı. Alimin qızı Bəhico xanım müsahibəsində deyirdi: "Azərbaycanın ilk qadın rejissoru Qəmər Salamzadə - rəssam Salam Salamzadənin yoldaşı mənim xalamarın qaynı Əliqulu Qəmküsərin qızıydı. O, 1926-cı ildə keçirilən Türkoloji qurultayı yaxşı xatırlayırırdı. Deyirdi ki, Türkoloji qurultay günlərində bizim evdə ziyafət olub. Evimiz çox böyük idi. Fuad Köprülü, Əli

terminolojiya, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, metodika sahələrində problemlərin həllinə və inkişaf yollarına işiq salan baxışlar sisteminin əməli-nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlanmışdır, genişmiqyaslı yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. Bu gün bütün türk xalqları dillərinin əsrlər boyu işlək olması yönündə apardığı islahatlarda həmin alimlərin miras qoyduğu ənənələrə, fundamental elmi əsərlərinə istinad edirlər. Buna görə də həmin şəxsiyyətlərin görüyü işlər əvəzsizdir.

findən yüksək qiymətləndirilmişdir. X.S.Xocayevin əsərlərinin əsas qayəsinin yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəkat, bu hərəkatın ilk dövrünün bir sıra çətinlikləri təşkil edir. Əlifba məsələsinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq uzun zaman kəsiyini əhatə etməsi və XX əsrin əvvəllərində isə genişlənərək mədəni hərəkat səviyyəsinə qalxması, əslində, müsbət hadisə idi. Lakin bu hərəkatın ən fəal üzvlərinin taleyi sonradan faciə ilə bitmişdi.

Azərbaycan filialında elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş alimin ırsını araşdırınlar yazarlar ki, Xalid Səid Xocayev dilçiliyimizin üslub, müqayisəli qrammatika və dillarixi kimi sahələrinin hər birinə aid ilk dörsliklərin müəlliflərindən biri idi. Onun elm aləminə 14 əsəri məlumdur. O, təkcə türk dillərini deyil, ərəb, fars, rus dillərini də mükəmməl bilirdi. X.Xocayev ixtisaslı linqvist şorqşünaslardan biri idi. Dünya türkologiyası tarixində Mahmud Kaşgari-nın "Divani lügət-it türk" əsəri ilk dəfə Xalid Səid tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir. Bundan başqa, görkəmli alim "Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi", "Müxtəsər üslubiyat", "Türk məktəbi üçün rus dili", "Müfəssəl sintaksis", "Türk dilinin tarixi qrammatikası", "Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirə-lər", "Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi", "Türküstən tarixinin qısa icmali", "Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi" və s. əsərlərinin müəllifi olmuşdur.

vin "Üslubiyyat nəzəriyyəsi", "Sintaksis", "Türk dillərinin tarixi qrammatikası" adlı kitabları da olub, ancaq bu əsərlər yoxa çıxıb. Onun 14 çap vərəqi həcmində "Sintaksis" adlı əsərinin redaktoru Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Bu əsər redaktə olunub mətbəəyə verildikdən sonra çap edilmiş, daha doğrusu, itirilmişdir. Xalid Səidin 1936-cı ilin ortalarında çapa hazır olan 14 çap vərəqi həcmində olan "Üslubiyyat nəzəriyyəsi", 12 çap vərəqi həcmində olan "Türk dillərinin tarixi qrammatikası" adlı əsərləri də tapılmayıb. Tədqiqatçılar yazırlar ki, Xalid Səidin "Divan"dan başqa 11 böyük elmi əsəri oğurlanıb. "Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi", "Türk dilinin

Xalid Sədin ilk dəfə dilimizə tərcümə

etdiyi Mahmud Kaşgarinin "Divani lügət-it türk" əsəri eimi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Türkoloq alimə görə, kitab türk sözləri lügəti adlan-sa da, onun məzmunu adının ifadə etdiyi anlayışdan daha geniş mənaları ehtiva edin və təkcə sözlərin izahı ilə kifayətlənmir, həm də türk etnoqrafiyası, morfologiya, türk dilləri arasındaki fərqlər, o dövrdə mövcud olan başqa dillər və s. barədə aydın təsəvvür yaradır.

sözdə Atalay özü də etiraf etmişdi. Ziya Bünyadov lüğətin tərcüməsi barədə bunları demişdir: "Xalid Səidin ən böyük əsəri Mahmud Kaşgarinin məşhur lüğətinin tərcüməsi idi. Təəssüf ki, Xocayevin min-nətdar şagirdləri öz müəllimlərinin əsəri ni elə adamlara aid edirlər ki, onlar 30-cu illərdə Mahmud Kaşgarinin varlığı barədə belə heç nə bilmirdilər. Bu zaman Xalid Səidi xoş sözə xatırlamağı belə ona çox görürdülər".

Xalid Səid Xocayevin təqdir edərək, bu kitabın məzmunu bir daha təsdiq edir ki, Xalid Səid Xocayevin duyğu və düssüncələrinə ovaxtkı rejim heç zaman bığanə qala bilməzdii.

Xalid Səid Xocayev Yeni Əlifba Komitəsinin uğurlu fəaliyyətini təqdir edərək yazırdı ki, onların bu səyahətləri Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına səbəb olmuşdu: "Bu qurultay Şərq aləmindəki mədəni inqilabın ən mühümü olan əlifba inqilabının rəsmi surətdə təməl və əsasını qoymuş olduğu kimi əsrlərcə ərob əlifbasının muşkulatı altında əzilən xalqlar ilə əlifbadan məhrum olan bir çox ibtidai hədalə yaşıyan xalqlar üçün elmi, fənni əsasla-

üzərinə qurulan bir əlifba verdi".
Təbii ki, I Türkoloji Qurultayın çağırılmasına səbəb olduğunu yazan bir türkoloq repressiyadan yayına bilməzdi. O, siyasi rejimin diqqət mərkəzində olan şəxslərdən birinə çevrilmişdi. O dövrde bolşevik dövlətinin qurduğu tələni bilməyən türkoloqlar, fədakar ziyalılar I Bakı Türkoloji Qurultayının keçirilməsi təşəbbüsünə müsbət hal kimi yanaşırdılar. Bu pusqudan tam xəbərsiz ziyalılar elə ilk gündən məq-sədlərini ortaya qoydular. Bir-birlərinin elmindən, ədəbiyyatından, yazı-pozusundan xəbor tutmaq üçün ortaq əlifba, ortaq dil məsələsinin həlli yollarını düşünərək onları həyata keçirmək konsepsiyasının

zeti, 14 noyabr 2008-ci il). Bəhincə xanım atasının həbs olunacağıının gözlənildiyini də bildirdi. "Bir dəfə onu "Kommunist" qəzetinin redaksiyasına çağırıb nəsə demişdilər, onunla söhbət etmişdilər. Bundan sonra atam tam əmin olmuşdu ki, o da həbs ediləcək. Necə bilməzdilər bunu? Türkiyədə təhsil alıb gəlmişdi. Türkoloq idi. Hələ üstəlik institutda hər gecə bir-iki nəfəri tuturdular. Ümumiyyətlə, həmin institutda dərin bilikli adamların hamısını sənki süpürdülər. Unutmadığım bir məqam da var. Həbs olunduğu ərəfədə məni çağırıb divanda öz yanında əyləşdirdi və bilmirəm nə üçünsə öz tərcüməyi-halını mənə ətraflı danışdı. Mən isə bunun fərqi nə o qədər də varmadım. Kaş onun danışdıqlarının hamısını yadimdə saxlayaydım", - Bəhincə xanım söyləyirdi.

arasında əksinqıabil-mimətçi təbliğat aparmışdır, eyni zamanda pantürkist təşkilatın üzvüdür. Xalid Səid ittihamları rədd edir. Həmin gün SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının tarix, dil və ədəbiyyat institutu müdürüyyətinin əmri ilə X.Xocayev işdən xaric olunur.

İkinci istintaqda 1937-ci il iyunun 21-də müttəhimə "üç nömrəli variant" tətbiq edildikdən sonra X.S.Xocayev "peşəkar pantürkist" kimi cavab verir. Axırıncı dəfə 1937-ci il sentyabrın 4-də dindirilir və müstəntiq onun işi üzrə istintaqın başa çatması haqqında protokol tərtib edir. Belə-

İşbu həqiqində protokol tətbiq edilir. Beləliklə, Xalid Səid Xocayevə pantürkist damgası ilə hökm oxunur və o, "Türkoloji düşüncənin inkişafındakı fəaliyyətinə son qoymaq üçün" güllələnməyə məhkum edilir: "Müttəhim Xocayev 1925-ci ildən Ümumittifaq antisovet, pantürkist, təxribatçı-terrorçu və casus təşkilatının üzvüdür. Onların məqsədi Sovet hakimiyyətini devirmək, milli respublikaları SSRİ-dən ayırmak və vahid türk-tatar burjua dövləti ni yaratmaqdır. Xocayev müntəzəm olaraq əksinqilabi millətçi təbliğat aparmış, əksinqilabi pantürkist təşkilata yeni-yeni üzvlər cəlb etmiş və 1924-cü ildən 1937-ci ilədək bir xarici dövlətin casusu olmuşdur. Yuxarıda deyilənlərə əsasən və Azərbaycan SSR CPM-nin 316 və 317-ci maddələrinə müvafiq SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Xalid Səid Xocayevi ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum edir". (Ziya Bünyadov. "Qırmızı terror", Azərnəşr, 1993).

İşbu 13 oktyabr 1937-ci il tarixli bir ara-
yış təklimiştir. Arayışda göstərilirdi ki,
Xalid Səid Xocayevin güllələnmə hökmü
Bakıda işarə adılmadı. Gəldikləri əlini

Bakıda icra edilmişdir. Görkəmlı alimin həyat yoldaşı Sara Rza qızı Xocayeva da repressiyadan kənarda qalmamışdır. O, 1937-ci il oktyabrın 13-dən 1941-ci ilin may ayınınək Akmola həbs düşərgəsində sürgündə olmuşdur.

Sular durulduqdan sonra - 1954-cü ilin dekabrında Sara xanım ərinin işi və onun taleyi haqqında məlumat almaq üçün SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasına müraciət etmişdir. Hərbi Kollegiyanın 16 may

abrin 12-də çıxarılsdur.